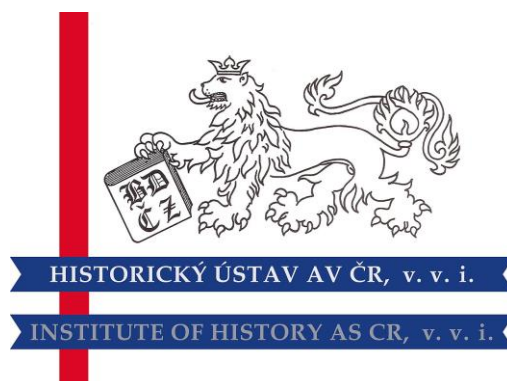

T A
Č R

Tento projekt je spolufinancován se státní podporou Technologické agentury ČR v rámci Programu ÉTA.

www.tacr.cz

Výzkum užitečný pro společnost.

Vývoj patrimoniálního vlastnictví půdy v Čechách do roku 1850

průvodní zpráva ke Specializované mapě s odborným obsahem

Mapa je zpracována v rámci projektu TA ČR, programu Éta, č. TL03000264 „*Správa území v prostoru a čase*“.

Předkladatelem mapy je České vysoké učení technické v Praze.

Zpracovali: Ing. Tomáš Janata, Ph.D., Ing. Jiří Krejčí, PhDr. Václava Horčáková, Ph.D.,
PhDr. Markéta Marková, Ph.D.

Fakulta stavební, ČVUT v Praze, 2023

B (výsledek aplikovaný)

1. N_{map}

2. 2023

3. Ing. Tomáš Janata, Ph.D., Ing. Jiří Krejčí, PhDr. Václava Horčáková, Ph.D.,
PhDr. Markéta Marková, Ph.D.

4. Vývoj patrimoniálního vlastnictví půdy v Čechách do roku 1850 – soubor map

5. TL03000264

6. veřejně dostupná webová mapová aplikace na adrese
<http://spravauzemi.namapach.cz/vystupy.html>

7. Fakulta stavební, ČVUT v Praze

1)

Předkládaná specializovaná mapa je výsledkem projektu **TA ČR Éta TL03000264: Správa území v prostoru a čase** řešitele Fakulta stavební ČVUT v Praze.

Digitální verze tohoto dokumentu v PDF včetně všech výstupů je k dispozici na webové stránce projektu: <http://spravauzemi.namapach.cz/vystupy.html>.

2)

I) **Cílem** předkládaného výsledku je identifikovat a zpřístupnit informace o patrimoniální držbě území v korunní zemi Čechy v návaznosti na prameny, jež o ní podávají detailní informace. Časově je pokryto období od konce třicetileté války po reformy poloviny 19. století.

II) Popis specializované mapy

Specializovaná mapa zobrazuje informace o vývoji patrimoniální držby území v korunní zemi Čechy habsburské monarchie. Časově pokrývá novověké období od konce třicetileté války po rok 1848, kdy v rakouském soustátí skončilo poddanství a s ním spojená patrimoniální správa jako způsob administrace území. Data jsou metodicky založena na kombinaci studia písemných, kartografických a ikonografických pramenů, přičemž tato problematika je studována s ohledem na vzájemné vazby vývoje vlastnictví půdy a správy území.

Tato zhruba dvě století českých dějin byla naplněna událostmi, které změnily společnost i krajinu. Obnova země po třicetileté válce, reformy osvícenského absolutismu, počátky industrializace a modernizace, to vše bylo součástí časového období, které uzavřela revoluce 1848. Revoluce znamenala konec starých vlastnických i správních vztahů, zrušení poddanství a patrimoniální správy, nástup modernizace a rozvoje občanské společnosti.

Data jsou naplněna především z pěti hlavních pramenů, které jsou k dispozici za celé území Čech. Jedná se o dva katastrální soupisy (berní rula a tereziánský katastr) a výběr tří topografických příruček, mapujících stav území ve své době (topografie Schallerovy, Sommerovy a Palackého)

Berní rula

Berní rula je soupis daňových povinností v Českém království z první poloviny 50. let 17. století, dokončený kolem roku 1654. Je to první katastr poddanské půdy v Čechách, mapující neutěšený stav země po třicetileté válce. Soupis zahrnuje pouze poddanskou půdu (rustikál). Provedení soupisu řídil úřad nejvyšších berníků jmenovaných českým zemským sněmem v roce 1652 a komise o dvanácti členech. Vizitační komise postupně sepi-sovaly zdaněný majetek v jednotlivých krajích, práce probíhaly do jara 1655. V letech 1672–1677 proběhly revizitace, které odstranily některé nedostatky, znevýhodňující podhorské a méně úrodné oblasti. Základní berní jednotkou pro zdanění poddaných byl *osedlý*, zahrnující jednoho sedláka, čtyři chalupníky nebo osm *zahradníků*.

Knihy jsou rozděleny podle krajů, fond spravuje Národní archiv. Originály nejsou běžně přístupné, ale od 50. let 20. století byly vydány jako kritické edice (Obr. 1). Publikovány byly svazky pro pražská města a kraje Bechyňský, Boleslavský, Čáslavský, Hradecký, Kouřimský, Plzeňský, Podbrdský, Prácheňský, Vltavský a Žatecký. Nevydány zůstaly kraje: Chrudimsko, Litoměřicko, Loketsko a Rakovnicko. Svazek pro Slánsko se vůbec nedochoval.

Ves Šáplava [Šaplava, s. o. Nový Bydžov]										
ruly oúrodný										
Sedláci										
Petr Vaněček	8,30	13,2	6,3	5	5	13	—	—		
Celkem	8,30	13,2	6,3	5	5	13	—	—		
Chalupníci ¹⁶										
Jan Čermák	0,50	2,2 ¹⁷	1,3	—	2	7	—	—	švec	vh df 1702
Jan Hartman	0,46	1,3	0,3	—	2	2	—	—	tkadlec	
Jan Čáslavský	0,50	1,3	0,2	—	2	1	—	—		vh df 1702
Jíra Honzík	1	—	—	—	1	—	—	—		vh df 1702
Celkem	3,26	6	3	—	7	10	—	—		
Úhrnem	11,56	19,2	9,3	5	12	23	—	—		
Stavení rozbořený a pustý										
Sedlský										
Fidlerovský	11,34	—	—	—	—	—	—	—	}pustý	
Hartmanovský	6	—	—	—	—	—	—	—		
Celkem	17,34	—	—	—	—	—	—	—		
Chalupnický										
Hladíkovský	0,30	—	—	—	—	—	—	—	}místa	
Bradovský	1	—	—	—	—	—	—	—		
Celkem	1,30	—	—	—	—	—	—	—		P. 1½
Úhrnem	19,4	—	—	—	—	—	—	—		
Dohromady	31	19,2	9,3	5	12	23	—	—		

Obr. 1 Ukázka reedice berní ruly z 50. let 20. století

Tereziánský katastr

Tereziánský katastr je souhrnné označení pro aktualizace původní berní ruly z let 1741–1758, s doplňky a opravami až do roku 1790. Zachycuje nejen poddanskou, ale i vrchnostenskou (dominikální) půdu a zohledňuje bonitu půdy, kterou rozděluje do osmi kategorií podle úrodnosti. Katastr je uložen v Národním archivu a jeho edice byla vydána tiskem v letech 1964–1970.

František Jaroslav Schaller, *Topographie des Königreichs Böhmen*

František Jaroslav Schaller (1738–1809) vydal v letech 1785–1791 podrobnou topografii Čech v šestnácti svazcích. Doplňuje ji čtyřsvazkový popis Prahy z let 1794–1797. Schallerovo dílo je zakladatelským dílem geografické statistiky pro české území. Vypracoval ho na základě vlastních studií, literatury a dotazníků určených vrchnostenským úřadům a farám. Čechy popisuje podle krajů a v jejich rámci podle majetkových celků (panství, statků, měst). Dílo poskytuje obraz země po josefínských reformách, je však bohatší o retrospektivní popisy vývoje vlastnických vztahů a drobné jedinečné informace. Schallerova topografie patří mezi staré tisky a není běžně dostupná. Byla však kompletně digitalizována a je volně přístupná v digitálních knihovnách.

Johann Gottfried Sommer, Das Königreich Böhmen: statistisch-topographisch dargestellt

Johann Gottfried Sommer (1782–1848) vydal v letech 1833–1849 topografii Čech v šestnácti svazcích. Dílo vzniklo podobně jako Schallerovo na základě dotazníků a je rozděleno podle krajů. Přináší mnoho topografických, statistických a demografických informací, ale také řadu nepřesností. Podává obraz země před revolucí 1848, která proměnila vlastnické a správní poměry v Čechách. Sommer připravoval také topografii Prahy, kterou však nedokončil. Dílo je volně dostupné online v digitálních knihovnách.

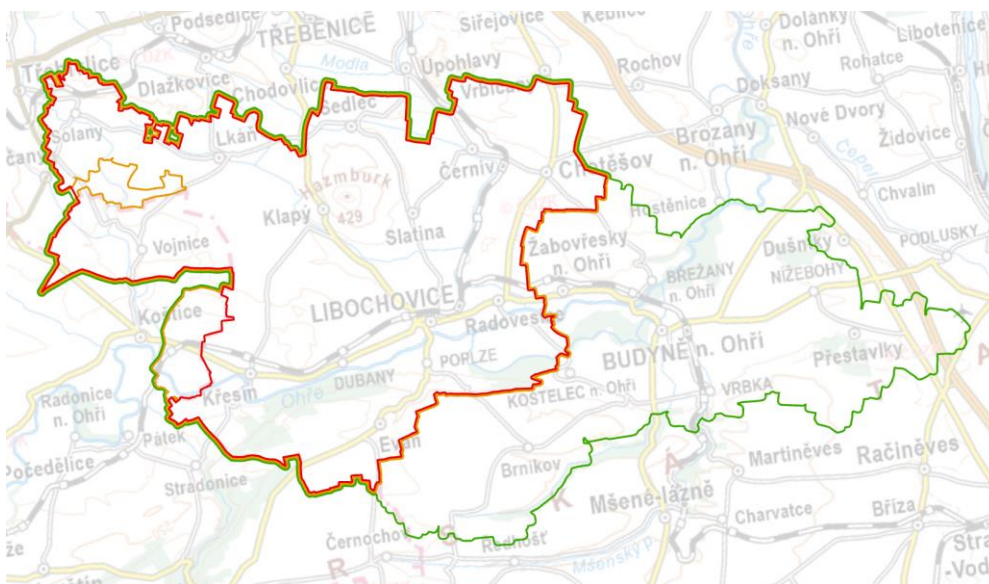
František Palacký, Popis Králowství českého

František Palacký (1798–1876) vytvořil topograficko-lexikografickou příručku, podobnou Sommerově topografii. Jde o stručný seznam míst s připojenými statistickými údaji na základě úředního popisu obyvatelstva z roku 1853. Palacký se snažil poskytnout přehled českých názvů lokalit, nahrazovat poněmčená jména českými ekvivalenty a obnovovat zapomenutá jména. Práce vznikala od roku 1845 a byla předána do tisku v roce 1847. Revoluce 1848 však pozdržela vydání díla, které nakonec poskytuje historický přehled vlastnických a správních poměrů v Čechách před zrušením feudalismu. Kniha je dostupná v tištěné formě i online v digitálních knihovnách.

Technický komentář

Předkládaná mapa byla zpracována s využitím geografických informačních systémů a představuje náhled do databáze přinášející informace o vývoji držebnosti a s ní souvisejících patrimoniálních struktur v Čechách. Protože problematika je velmi komplexní, je hlavním výstupem webová mapová aplikace, umožňující prohlížení vybraných dat datové báze, které představují územní rozsahy panství, územní rozsahy držebností jednotlivých korporátních vlastníků (rody, města, kongregace apod.) a vlastnických typů (svobodný statek, manský statek, poddanské město apod.) a tím umožňuje jejich komparaci v čase a prostoru. Tyto územní rozsahy je možné podrobněji analyzovat skrze jednotlivé lokality (jež mohou mít povahu vsí/osad, ale i jejich čtvrtí, místních částí, samot, hradišť, samostatných hospodářských provozů jako jsou mlýny, ovčiny, doly apod., a to včetně sídel a lokalit zaniklých v minulosti).

Feudální vlastnictví je problematika obecně mapově postižitelná jen velmi obtížně a tato mapa představuje jednu z mála komplexních sond do patrimoniální držby v ucelené podobě na území větším než regionálním. Z toho důvodu také nejsou zobrazeny statky, jež byly součástí korunní země v popisované době, ale nejsou součástí republiky v nynějších hranicích (Kladsko, Frais aj.) a přirozeně nejsou postižena území, jež součástí Koruny tehdy nebyly (např. Vitorazsko) nebo je nepostihují jednotlivé prameny (např. Ašsko). Nejvíce matoucí jsou pak dělená vlastnictví (feudální díly), jež tříští prostorovou realitu držby a vytváří dvojí linku postižitelnosti držby v území – jednak držebnostní (která tvoří z důvodu feudálních dílů množství enkláv a exkláv, z nichž velká část není geograficky postižitelná vůbec, jako je třetina vsi, dávno zaniklý ovčín apod. – a dále prostorovou, tedy členění vyšších jednotek na osady a jejich příslušenství (hospodářské provozy, místní části a další). Toto dělení si vzájemně neodpovídá a každý pramen ho podchycuje způsobem jemu vlastním.

Obr. 2 Ukázka změn prostorového rozsahu panství na příkladu Libochovic
červeně – stav k pol. 17. století, oranžově – stav ke konci 18. století, zeleně – stav k pol. 19. století

Nadto vstupuje do hry temporální složka, tedy proměnlivost území v čase (obr. 2). Je přirozené, že docházelo ke vzniku a zániku jak sídel, tak právě dílů a přidružených lokalit, a to tím více, čím více se kapitalizovala a industrializovala společnost, což mělo za

následek zvýšený prodej dělení a přeprdejů majetku. Započítáme-li další, ryze feudální fenomény, jako jsou svobodství a svobodná vlastnictví, lenní vztahy a další, držba v území se rozpadá do obrovského množství časově proměnných a z pramenů mnohdy nepostižitelných dílů, jež vyvrcholily reformou v polovině 19. století, jež tyto překonané feudální vztahy a již zcela nevyhovující patrimoniální formu administrace území nahradila základy moderní správy, využívající veřejnoprávních korporací (obce), skladebných do územních jednotek jako jsou okresy a kraje.

Bodové elementy

Bodové znaky v mapě uvádějí další podrobnější informace k jednotlivým geograficky definovaným lokalitám – vsím, místním částem či příslušenství sídel.

Osobní, rodinná a rodová jména jsou v tištěných pramenech a edicích uváděna různými způsoby, jsou různě transkribována nebo transliterována, zapisována v širší nebo zkrácené podobě. Jedná se převážně o jména vlastníků, která jsou pro identifikaci majetkových vztahů velmi důležitá. Pokud je jméno osoby u různých majetků uvedeno v různých jazykových variantách, bylo by obtížné dohledat všechny majetky jedné osoby. Pravidla pro psaní šlechtických jmen tak byla převzata ze standardů projektu *Nová šlechta v českých zemích a podunajské monarchii* (dostupné z <http://novanobilitas.eu>). Titul se uvádí před příjmením (Karel rytíř Kořistka). Pokud měl šlechtic predikát, uvádí se za příjmením (Karel hrabě Černín z Chudenic).

Pro **topografické údaje** byla zvolena jako závazná současná podoba jména lokality. Další varianty, české i německé, které prameny uvádí, jsou případně k dispozici v dalších polích s uvedením pramene (např. pro Kamýk nad Vltavou variantní názvy Kameyk, Kamaik, Kameik).

U jednotlivých časových vrstev jsou vkládány údaje o **vzniku konkrétního údaje** či celého pramene.

Kromě jednotlivců byly **vlastníky** různých dominií i různé objekty korporátního charakteru – instituce nebo rody. Pokud byl majetek v držení instituce nebo rodiny, případně nebylo vyřešeno dědické řízení po předchozím majiteli, je jako majitel dominia uvedena *korporace*, kolektivní vlastník. Vyskytly se i několik případy, kdy nebyl jistý majitel; v takovém případě je potom uvedeno v poznámce záznamu, co bližšího uvádí pramen, resp. edice pramene, případně termín *nejistý majitel*. Korporacemi jsou tedy např. církevní (pražské arcibiskupství, kláštery, kapituly, koleje, semináře, kostely, špitály, řády, proboštství, děkanství, farnosti), či světské instituce (města, nadace, úřady, královská komora), dědicové zesnulého předchozího majitele, nebo rodiny. Dále sem patří též skupiny svobodníků (svobodnické čtvrti).

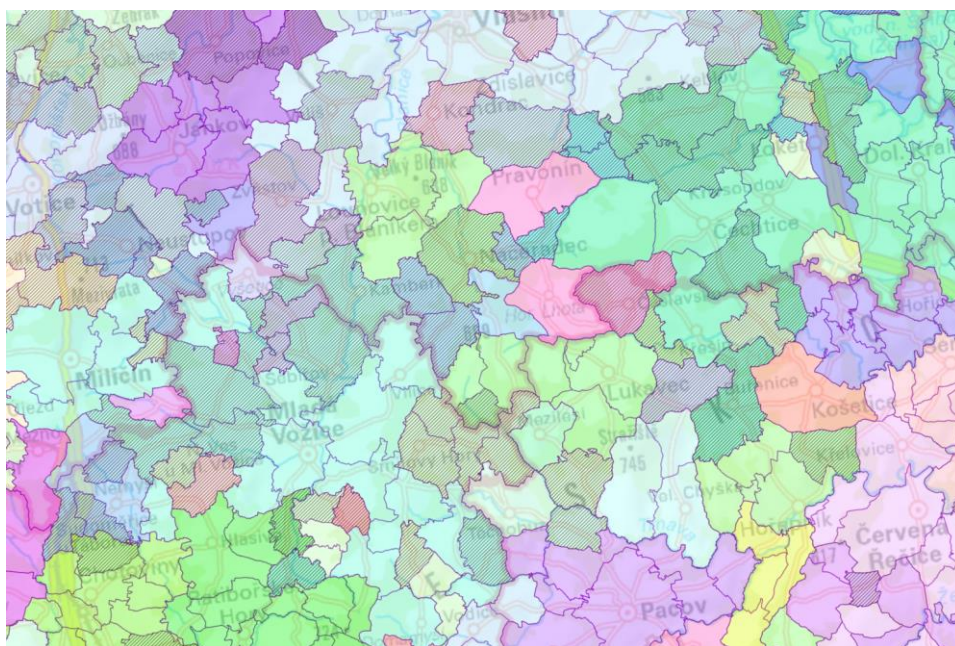
Základní rozlišení **majetkových celků** bylo stanoveno podle formy vlastnictví: státní (královské, komorní), veřejné (majetek obcí, měst), soukromé (fideikomisní, alodiální, majorátní, primogeniturní aj.) a církevní (arcibiskupské, biskupské, klášterní (řádové), benefiční, kostelní).

Citace pramenů jsou zapisovány ve zkrácené podobě (pramen, číslo svazku, strana), plné citace je možné dohledat na webových stránkách projektu. Citace jsou jednoznačné a snadno dohledatelné.

Plošné elementy

Mapová aplikace zobrazuje držebnostní problematiku převedenou z diskrétní podoby, již přinášejí jednotlivé prameny, na plošnou vizualizaci pomocí prostorových jednotek. Jelikož první územní jednotky, ke kterým existuje možnost dohledat plošně jejich geografickou lokalizaci, jsou katastrální území (tehdy berní obce) stabilního katastru, využívají autoři tyto jednotky, běžné známé a využívané i v jiným historických vizualizacích. Je zde třeba počítat s možnou odchylnou podobou těchto jednotek v dřívějších dobách (tyto katastrální entity nevznikly až se stabilním katastrem, používaly se již o století dříve, nicméně není možné dohledat jejich přesné prostorové rozsahy), která v některých případech jistě nastala, katastry nebyly neměnné. Nicméně přehlednost a prostorová názornost takového kartografického podání dle autorů převládá nad nejistotou územního rozsahu některých jednotek, ke kterým neexistuje žádná kartografická evidence.

Častým problémem je dělené vlastnictví území, které s různou intenzitou nastává v různých oblastech Čech. Nejsou výjimkou území dělená mezi tři nebo čtyři různé vlastníky. Mnohdy je od „majoritní“ části lokality oddělena jen dílčí částí sídla (jednotlivá usedlost, několik domů, pivovar, sakrální areál apod.). Sídlo jako takové, reprezentované v mapě plošnou jednotkou, pak představuje buď celý sídelní útvar (vesnice, část vsi, samota apod.) anebo jeho majoritní část.

Obr. 3 Na příkladu Palackého je patrné, že dělené vlastnictví (naznačené šedou šrafurou) bylo v některých částech Čech velmi obvyklé

Co se týče feudálních dílů, jedná se zpravidla o detašované hospodářské jednotky vsí, nacházející se v jejich okolí, nicméně mohou být vzdáleny od mateřského panství i několik kilometrů. Mnohdy jde o součást vlastnictví, která není vsí ani jiným kompaktním sídelním celkem, ale např. o objekty nebo areály, mající právní vazbu k dané lokalitě mnohdy z historických důvodů a společně tvořící jeden celek vlastnictví (ovšem většinou geograficky nespojitý). Pro potřeby vizualizace vlastnických vztahů jsou díly držebnostní vizualizovány nad areálovými jednotkami a indikují, že vlastnictví je děleno mezi několik osob/korporací.

Při komparaci dat s (historickou) realitou je třeba mít na paměti snahu vyhovět věrně stavu, zachycenému jednotlivými prameny; ten se však může od historické reality lišit zřejmým, ale i nezřejmým způsobem. Součástí jsou tak poznámky s dalšími vysvětlujícími podrobnostmi, a vazby na bibliografii, jež umožňuje k danému tématu nebo území dohledat další informace, a především tak prezentovaná fakta ověřovat i z jiných zdrojů.

V aplikaci je doplněno množství relevantních podkladových map umožňující lepší usazení historické reality do geografického prostoru. Data je možné formou mapové služby na portálu ArcGIS Online využít také k připojení do geografických informačních systémů.

Mapová aplikace

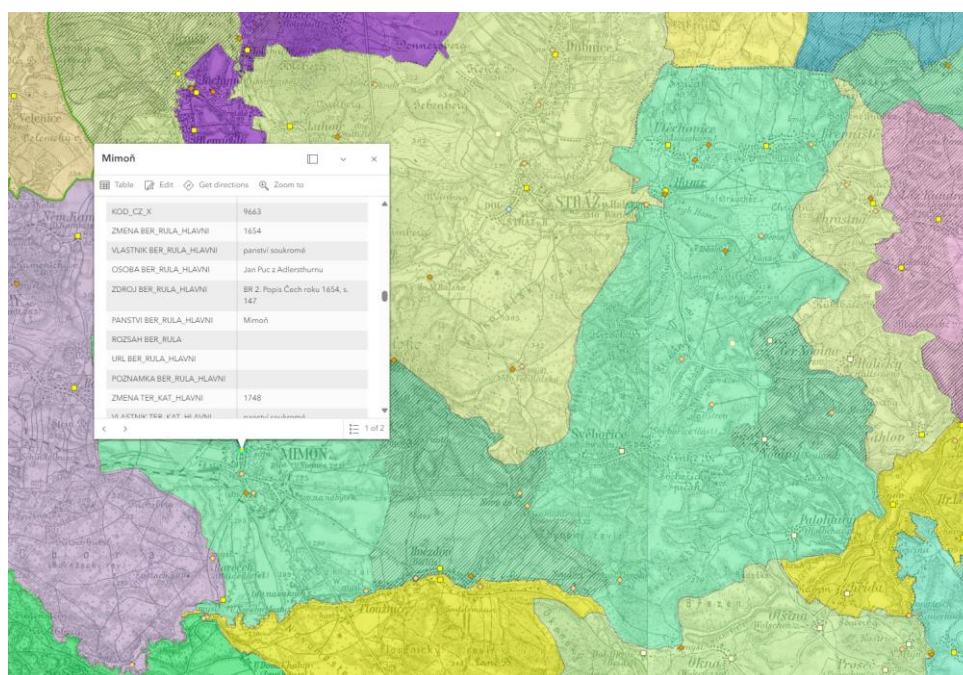
<http://spravauzemi.namapach.cz/map/mapp-pred1850.html>

III) Návrh využití

Prezentovaná specializovaná mapa patrimoniální správy poskytuje komplexní pohled na vývoj vlastnických a územních vztahů v řešeném období v rámci korunní země Čechy rakouského císařství. Představuje pomůcku pro vyhledávání a syntézu dat o patrimoniální správě, využití krajiny a hierarchizaci správních a administrativních jednotek včetně odkazů do bibliografie k jednotlivým jednotkám, čímž přináší základní a dosud chybějící pomůcku pro archivní, knihovní a muzejní pracoviště

Mapy jsou prezentovány jako webová mapová aplikace, kterou je možné prohlížet online ve webovém prohlížeči (Obr. 3), případně připojit do GIS software a využít ji k dalším analýzám vývoje územního členění.

Hlavními uživateli mapy se předpokládají mimo odborných pracovníků paměťových institucí (archivů, knihoven či muzeí) také odborníci na vývoj krajiny a urbanizaci (historičtí, kulturní či sociální geografové, kartografové, historici, archeologové, etnografové či urbanisté) a přirozeně i poučená laická veřejnost se zájmem o historii, feudalismus, vývoj držby území, formování krajiny apod.

Obr. 3 Ukázka práce s mapovou aplikací – doplňující informace v bodových lokalitách